

ГЕОГРАФ-АКАДЕМІК
СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ
Видатні постаті Тернопілля

Dr. Friedrich Hofmann

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Тернопільський відділ
Українського географічного товариства

ГЕОГРАФ-АКАДЕМІК СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ

*Видатні постаті
Тернопілля*

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 26.8Г
Г35

Рецензенти:

професор Львівського національного
університету імені Івана Франка
Мирослав Дністрянский

професор Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
Йосип Свинко

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка*

Географ-академік Степан Рудницький (Видатні постаті
Г35 Тернопілля) / Упор. Дітчук І. — Тернопіль: Навчальна книга –
Богдан, 2007. – 200 с.

ISBN 978-966-408-516-5

Книга представляє видатного українського вченого, академіка Степана Рудницького як фундатора національної географічної науки, основоположника української геополітики, педагога, організатора науки та освіти в Україні. Читач матиме змогу познайомитися з коротким життєписом ученого, каталогом його наукової спадщини та бібліографією праць про нього. Книга розкриває зв'язок життя й діяльності С. Рудницького та його родини з Тернопільщиною, знайомить з тим, як вшановується пам'ять вченого на теренах області.

Для вчителів, студентів, краєзнавців, широкого кола читачів.

ББК 26.8г

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва*

ISBN 978-966-408-516-5

© Дітчук І., 2007
© Навчальна книга – Богдан, макет,
художнє оформлення, 2007

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ВІД УПОРЯДНИКА

Розпорядженням Голови Тернопільської облдержадміністрації 2007 рік оголошений “Роком Степана Рудницького в Тернопільській області”. Це зроблено з ініціативи Тернопільського відділу Українського географічного товариства та Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка в ознаменування трьох пам’ятних дат, що минають цього року та пов’язані з життям і діяльністю видатного українського вченого — фундатора національної географічної науки: 130-річчя від дня народження (3 грудня), 80-річчя заснування очолюваного ним Українського науководослідного інституту географії і картографії (1 жовтня) та 70-річчя від дня його трагічної смерті у радянських таборях (3 листопада).

Тернополяни мають за честь називати Степана Рудницького, уродженця міста Перемишля, своїм співвітчизником. З Тернопільщиною пов’язаний родовід Рудницьких, а з м. Тернополем — певний період життя його родини й самого Степана в дитячому віці та на початку його професійної діяльності. Все життя і наукова робота вченого були повністю підпорядковані одному — служінню Україні, яку С. Рудницький бачив самостійною в межах української етнічної території. За це він поплатився своїм життям і пішов у небуття на ціле півстоліття. Незважаючи на офіційну реабілітацію вченого в 1965 р., фактичне повернення академіка С. Рудницького до співвітчизників розпочалося лише наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст.

Обґрунтовуючи ідею проведення “Року С. Рудницького”, тернопільські географи взяли до уваги зв’язок його життя й діяльності з нашим регіоном і враховували певний позитивний досвід у поверненні із забуття імені та заслуг великого сина України та вшанування його пам’яті на теренах області. Тут у різний час відбулися наукові, освітні та громадські заходи, присвячені вченому, немало з них були першими і єдиними подібними акціями, проведеними в Україні. Таким став також перший святковий захід, запланований

і проведений у рамках “Року Степана Рудницького”, — відкриття пам’ятної таблиці вченому-географу в м. Тернополі на будинку, де він проживав. Ця подія, що вийшла за межі Тернополя й України, відбулася у квітні ц. р. А закінчиться “Рік С. Рудницького в Тернопільській області” у грудні проведенням у Тернопільському педагогічному університеті Міжнародної конференції з історії української географії та картографії.

Головною метою проведення “Року Рудницького” було системне розкриття величі постаті Степана Рудницького як ученого, громадського діяча й патріота перед широкою громадськістю краю, видатним земляком якого він по праву може вважатися. Заходи, заплановані у рамках цього проекту, дають змогу:

гідно вшанувати пам’ять С. Рудницького, увіковічити ім’я вченого в місті, де пройшли його дитячі та юнацькі роки;

ознайомити мешканців області із життєвим і творчим шляхом видатного вченого;

популяризувати наукову спадщину С. Рудницького серед студентської та учнівської молоді, широкого кола зацікавлених осіб;

залучити до дослідження життєдіяльності вченого наукову громадськість і краєзнавців області;

оприлюднити маловідомі і призабуті факти трагічної історії українського народу;

розширити співпрацю з науковцями й громадськими діячами інших областей України та зарубіжжя щодо висвітлення спадщини й життєвого шляху наших співвітчизників;

формуванню в молодого покоління інтерес і повагу до наукової та культурної спадщини свого краю, виховувати його на прикладі життєвого подвигу видатних співвітчизників.

Програмою “Року С. Рудницького” передбачено провести заходи за багатьма напрямками роботи, важливим серед яких є проведення уроків і виховних заходів, присвячених ученому-патріоту в загальноосвітніх закладах області. Водночас навчальними програмами з географії як у середніх, так і вищих навчальних закладах передбачене широке застосування спадщини вченого, його думок, висновків, результатів досліджень тощо. Саме вчителям, викладачам і студентам-

географам ми насамперед адресуємо дану книгу, яка може допомогти в цьому. Надіємося також, що книга стане в пригоді ширшому колу зацікавлених читачів і дослідників — представникам інших галузей знань, красзнавцям.

Ми вдячні за допомогу у підготовці даного видання акад. НАН України Миколі Мушинці з Пряшева (Словаччина), науковцям зі Львівського національного університету імені Івана Франка — проф. Олегу Шаблію, доц. Павлу Штойку і доц. Івану Ровенчаку, які сприяли в укладанні бібліографії праць С. Рудницького та праць про нього, співробітникам Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки, наукової бібліотеки ТНПУ ім. В. Гнатюка, державного архіву Тернопільської області, які допомагали опрацювати їх каталоги й фонди, директору ДАТО п. Богдану Хаварівському, за особистої участі якого став можливим ілюстративний матеріал посібника. Складаємо щирю подяку п. Богдану Будному — директору видавництва “Навчальна книга — Богдан”, яке виступило спонсором даного видання.

Ігор Дітчук,
*Голова Тернопільського відділу
Українського географічного товариства*

І. СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ ЯК УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ, ДЕРЖАВНИК, ПЕДАГОГ

Олег Шаблій
*Львівський національний
університет імені Івана Франка*

ВНЕСОК АКАДЕМІКА СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКУ ГЕОГРАФІЧНУ НАУКУ

Ім'я академіка Степана Львовича Рудницького — фундатора української географії і першого географа України з широким європейським світоглядом довгий час було викреслене з наукового вжитку. Як і багатьох інших інтелектуалів України, чий внесок у світову духовну скарбницю вагомий і безсумнівний, його спіткала трагічна доля. Вчений-енциклопедист, поліглот, член багатьох європейських наукових товариств закінчив свій страдницький шлях безіменним в'язнем большевицького ГУЛАГу.

Формування С. Рудницького як вченого припадає на кінець ХІХ — початок ХХ століть. Його становлення як українського географа здійснювалося в руслі дослідницької діяльності Наукового Товариства імені Шевченка — цієї справжньої всеукраїнської некоронованої академії наук, яка вивела плеяду вчених, що зробили гідний внесок у різні сфери загальнолюдського знання і культури.

Розквіт діяльності С. Рудницького — наукової і громадської — збігся із періодом могутнього піднесення національно-визвольних змагань українського народу за свою державну незалежність і самостійність.

С. Рудницький — сучасник Івана Франка та Михайла Грушевського й учень останнього. Від свого учителя С. Рудницький перейняв віру в справедливість і благородність мети, яку ставила перед собою уярмлена українська нація, науково виважене переконання в неминучість успіху щодо її досягнення, необхідність застосування історичного методу в географічних дослідженнях.

Як людина і вчений С. Рудницький формувався, виріс і творив на стику і перехресті багатьох європейських культур — польської, австрійської, німецької, чеської. Проте це не тільки не зашкодило йому, але й допомогло піднятися самому над галицьким провінціалізмом, розкрити обрії української географічної науки поза державні кордони європейсько-азіатських імперій та їх спадкоємців. С. Руд-

ницький писав твори, і вони з'являлися у світ не лише українською мовою, але й німецькою, польською, чеською, російською та іншими мовами народів Європи.

Своєю діяльністю і науковою творчістю С. Рудницький яскраво уособлює єдність двох віток українського народу — західної і східної. Праця у Львові і Харкові, Києві і Кам'янці-Подільському, вивчення Подністров'я і Подніпров'я, Карпат і Причорноморської низовини, Волині, Поділля і Донбасу, — одним словом, всієї соборної України в її етнічних межах, — все це є свідченням того, що, незважаючи на державно-політичні імперські кордони, які зухвало краяли тіло України, кращі її сини мислили свою Вітчизну цільною і неподільною у всій її географічній, історико-етнографічній та духовно-культурній розмаїтості. Навіть слова “Україна”, “український”, які часто наявні на обкладинках книг С. Рудницького (а на початку нашого століття це не просто слова, назви, це вже була позиція) свідчать про загальноукраїнське, протиімперське та антиімперіалістичне бачення ним Батьківщини, яку недруги нашого народу охрещували то Малоросією, то Рутенією, а то ще іншими принизливими іменами. С. Рудницький зробив все, щоб спопуляризувати знання про Україну серед інших народів і культур. У цьому він бачив своє покликання вченого і громадянина.

С. Рудницький — перший професійний український географ у сучасному розумінні цього слова. Маючи високий європейський вишкіл, він в одній особі акумулював розвиток різних галузей географічної науки і практики. Неоцінений і до цього часу не вивчений його внесок в геоморфологію (науку про форми земної поверхні) і геоморфологію України та її частин, у вітчизняну антропогеографію, політичну географію та геополітику, картографію та соціально-економічну, демографічну географію і картографію України. Політико-географічні ідеї і концепції С. Рудницького не втратили своєї актуальності і в наш час. Вагомий внесок С. Рудницького у створення української географічної термінології, у вивчення ономастики (науки про власні назви), зокрема її географічного підрозділу — топоніміки (науки про географічні назви).

Своїми науковими працями С. Рудницький охоплював не лише географію, але й проблеми суміжних наук — історії, астрофізики, геології, політології, етнології та ін.

Сподвижницька діяльність С. Рудницького й на освітанській ниві, у формуванні теоретичних і методичних основ вітчизняного краєзнавства. Він видав і відредагував чимало шкільних підручників і посібників з географії України, настінні і настільні підручні карти,

науково-популярні краєзнавчі праці тощо. С. Рудницький — організатор української вищої школи. Разом з О. Колесою, О. Олесем (Кандибою), І. Горбачевським, І. Пулюєм та ін. він брав участь у відкритті у Відні (1921 р.) Українського Вільного Університету (УВУ), який діє зараз у Мюнхені. С. Рудницький — фундатор першої в Україні установи географічного і картографічного профілю. Ним було створено і розгорнуто діяльність Українського науково-дослідного інституту географії і картографії у Харкові (1927 р.), куди він переїхав на запрошення уряду УСРР з Праги в 1926 р.

Наукові і науково-популярні праці С. Рудницького — це вагомий внесок ученого у підвалини української державності в той складний час, коли перед нею однозначно стояло питання: “бути чи не бути?”, у становлення національної самосвідомості українського народу. За своїм значенням у царині українознавства вони співмірні з науковим внеском акад. М. Грушевського.

С. Рудницький прийняв естафету від М. Грушевського, щоб пронести її через все своє життя. Гнані з рідної землі і обстріхані на ній, вони і загинули приблизно в один час. М. Грушевський помер при нез’ясованих обставинах у 1934 р., С. Рудницький був розстріляний у 1937 р., не доживши рівно місяць до свого шістдесятиріччя.

Та ланцюг української географічної думки не перервався. Вічним пам’ятником академіку С. Рудницькому стали фундаментальні праці, які побачили світ у Львові за редакцією та участю професора Краківського університету Володимира Кубійовича (1900–1985). Це “Атлас України й сумежних країв” (1937) і “Географія українських і сумежних земель” (1938).

Як же сьогодні, коли минає сім десятиліть від смерті ученого, оцінювати його наукові розвідки (деякі з них вже відзначили своє сторіччя)? Чи є академік С. Рудницький нашим сучасником?

Очевидно, місце і внесок вченого слід оцінювати не за те, чого він не зробив, а за те, що він створив порівняно зі своїми попередниками. ***С. Рудницький — фундатор новітньої української наукової географії.*** Цим сказано все. Порівнювати його просто ні з ким.

Проте він діяв у певному культурологічному і в т.ч. “географічному” середовищі і не міг бути вільним від тодішніх обставин. Отже, творчий доробок академіка С. Рудницького можна розглядати лише в контексті європейської і вітчизняної культур, духовного і суспільного життя першої третини ХХ ст. Так і будемо робити.

Починаючи з 1895 року — часу вступу до Львівського університету, — життєву і творчу біографію С. Рудницького можна умовно розділити на ряд послідовних шести-семирічних відрізків. Кожен з них

має свою специфіку в життєписі, науковій та громадсько-суспільній діяльності.

1. 1895–1902 рр. — це період здобуття вищої освіти в університетах Львова, Відня і Берліна. На філософському факультеті Львівського університету майбутній учений спочатку спеціалізувався в галузі історії. Та, мабуть, саме за порадою свого вчителя Михайла Грушевського С. Рудницький змінює напрямок наукових студій і розпочинає астрономічні, геологічні та географічні дослідження. У цій сфері першою великою працею стала монографія “Про плями сонячні”, яка лягла в основу габілітації на доктора географії. Його університетським учителем з географії був відомий польський фізико-географ і геоботанік Антоні Реман. С. Рудницький стає дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка і співредактором “Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ”. *Під кінець цього періоду С. Рудницький остаточно визначається з професією. Він вибирає географію і починає експедиційні дослідження, без яких неможливий статус вченого-географа. Завершив свої університетські студії з географії і геології молодий вчений у Відні, де його промотором був всесвітньовідомий географ і геолог Альбрехт Пенк, та Берліні.*

2. 1902–1908 рр. — С. Рудницький здійснює інтенсивні географічні дослідження басейну Дністра, розробляє наукові основи української географії, закладає фундамент її поняттєво-термінологічного апарату, розпочинає роботу над географією України в її етнічних межах, активно працює в НТШ. Ідеї та висновки вченого виводили українську географію на європейський рівень. Особливо важливою в цьому плані стала праця “Нинішня географія” (1905), у якій закладено теоретичні, методологічні та методичні основи української географічної науки. У ній автор визначив місце географії в системі наук, обґрунтував предмет її дослідження (Земля загалом і земна поверхня зокрема), доказав дію географічних законів, розробив струнку на той час структуру географічної науки тощо.

Ще на початку ХХ ст. С. Рудницький обґрунтував необхідність застосування в кожному географічному дослідженні чотирьох підходів: морфологічного (встановлення геопросторових форм явищ, які вивчаються), гилологічного (вивчення змісту цих форм), генетичного (встановлення походження форм) і динамічного (вивчення їх змін у часі). Що ж стосується місця географії у системі наук, то вчений відносив її повністю до природничих наук. У системі ж самого географічного знання С. Рудницький виділив дві групи наукових дисциплін: загальні систематичні (номотетичні) та спеціальні описові

(ідіографічні). У структурі загальної географії він виділяв: математичну географію (в т.ч. геодезію і картографію), фізичну географію (власне фізичну географію і геофізику), біогеографію (окрема географія рослинного і тваринного світу), антропогеографію (географію людини, економічну географію, політичну географію і географію культури).

3. 1908–1914 рр. — період праці на посаді приват-доцента на філософському факультеті Львівського університету. Викладає загальну географію українською мовою, активно розробляє основи географії України. Найголовнішою подією в житті С. Рудницького і в українській географії цього періоду стало написання і публікація двотомної праці “Коротка географія України” (1910 і 1914 рр.).

Відомо, що територія і народ України аж до 1917 р. були розірвані між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською. В цих умовах перед українськими вченими було три аспекти обґрунтування ідентичності своєї Батьківщини — історичний, етнічний та територіально-географічний. Без будь-якого з них проблема трактувалась би як одностороння. Історичний аспект української державності всебічно обґрунтував М. Грушевський, етнічний — Ф. Вовк, територіально-географічний — С. Рудницький. Це вагомий внесок ученого у підвалини української державності.

У передмові до “Короткої географії України” він писав: “Ми українці, земля, де живемо, зветься Україною, чи вона під Російською державою чи під Австрійською чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Та не тільки народ лучить українську територію в одну цілість. Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважана за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. Навіть серед незалежних держав мало таких, що б могли зрівнятись з українською такою географічною особливістю” [4, с. 6].

З виходом у світ “Короткої географії України” (перший том мав підзаголовок “Фізична географія”, другий — “Антропогеографія”) було покладено початок географічному українознавству і зокрема науковій антропогеографії України, спочатку в її етнічних межах, згодом — у державних.

4. 1914–1920 рр. — інтенсивна праця над створенням географічних основ державної незалежності української нації, популяризація економіко-, соціально- і етногеографічних знань про Україну серед різних народів Європи (написання і видання українознавчих праць німецькою, французькою, італійською, англійською та іншими мо-

вами), безпосередня участь у державницьких змаганнях українського народу (праця експертом і радником при уряді ЗУНР з економіко-і політико-географічних проблем).

Своїми географічними працями про Україну та її народ, окремі українські історико-географічні землі С. Рудницький з початком Першої світової війни виходить на різномовного читача. Його книги видавали у Відні, Берліні, Мюнхені, Стокгольмі, Нью-Йорку, Римі, Бухаресті, Парижі, Будапешті, Берні. З-під його пера з'являються українськомовні навчальні посібники й підручники з географії України.

У роки I Світової війни С. Рудницький написав декілька військово-географічних праць, започаткувавши новий напрямок в українській географії. У цей період і в перші післявоєнні роки він закладає основи політичної географії і геополітики України, особливо працею “Україна і великодержави”. Науковий доробок вченого вміщувався у руслі пошуків розв’язання т.зв. “української справи”, тобто проблеми відновлення і побудови державності України, встановлення її кордонів, місця України на політичній і економічній карті повоєнної Європи.

С. Рудницький вже в перших своїх працях стояв на позиціях самостійництва. Не автономія, не федеративна частина іншої держави, а самостійна, незалежна, суверенна держава Європи — такою уявляв собі вчений Україну. Визначальним у державобудівництві має бути національний принцип. Виходячи з цього, С. Рудницький виводить перший геополітичний постулат: “українська справа — це проблема нової великої національної держави Європи” [5, с. 111]. Тому в усіх працях з проблем державотворення він багато місця приділяє корінній основі нашої держави — українській нації.

Головною географічною основою нації, на думку С. Рудницького, є національна територія. Такий другий геополітичний постулат вченого. Інші важливі основи нації — рідна питома культура, єдині історико-політичні традиції, питомі расові ознаки, власна мова — набирають реальної сили лише у зв’язку з територією. Звідси такий висновок: якщо держава розбудовується як національно-політичне формування, то вона мусить мати свою чітко виражену територію. А сама територія окреслюється етнічними межами нації-державотворця.

У процесі українського державотворення С. Рудницький детально вивчав чотири основні аспекти території: її межі, склад, географічне, в т.ч. геополітичне розташування та вплив природного довкілля на формування нації, її ментальності, економічного стану, типу господарських відносин тощо.